

O krajobrazie raz jeszcze. Czy istnieją krajobrazy rekreacyjne?

Reinventing landscape: Does leisure landscape exist?

Andrzej Richling

Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej
Instytut Turystyki i Rekreacji,
Uniwersytet Warszawski
Wydział Geografii i Studiów Regionalnych
e-mail: a.richling@uw.edu.pl

Abstract. Landscape is defined in two ways:

– as a natural or anthropogenic-and-natural system,
– as a view of this system, or as a view of any fragment of our surroundings. In fact, there are two different ways of landscape understanding.

Thus, the understanding of the term should be precised by authors, since often it cannot be defined by readers from its context. Such terms as rural, urban, industrial, winter, summer, lake or hilly landscape may be used in both meanings. Obviously, the rank of terms: „tourist landscape” and „leisure landscape” is equal to the rank of the above terms.

Referring to the definition of tourism presented by W. Kruczek and M. Mika (2008), we can determine the meaning of terms „tourist landscape” and „leisure landscape”. In the first case (the leisure landscape) it is a natural or anthropogenic-and-natural system, or a system created by humans, whose function involves, or may involve, restoring human strength, both physical and mental. The definition is very capacious, close to or even identical with the term „territorial recreational system” popular in the past.

Tourist landscape, being a subordinate concept, may be determined more precisely as a natural or anthropogenic-and-natural system that triggers, or may trigger, temporary migrations of people from their permanent residence. According to the above, the tourist landscape is characterized by a tourist potential (not necessarily used) or by a system whose tourist function stands out among other functions.

Application of a systemic approach in research on leisure and tourism should support their extension and interdisciplinary nature. Specifics of the research involves analysis of relationships among factors contributing to the landscape and elements that influence its functioning. The approach allows separation of dominant relationship chains in each landscape and in its types, and developing projections of changes based on pre-defined assumptions. Such studies are of crucial importance for management of leisure and tourist systems.

Słowa kluczowe: krajobraz, system, rekreacja, turystyka

Key words: landscape, system, recreation, tourism

Krajobraz rozumiany jest dwojako. Raz jako materialny system przyrodniczy czy antropogeniczno-przyrodniczy w całej swej złożoności i dwa, jako widok tego systemu lub widok dowolnego fragmentu otaczającej nas przestrzeni. W większości ostatnio formułowanych definicji próbowano, czynił to również niżej podpisany, łączyć ze sobą te dwa punkty widzenia. Prawdą jest przecież, że fizjonomia systemu stanowi jego niezmiernie ważną cechę o znaczeniu diagnostycznym. Przestrzenny zasięg ekosystemu czy geosystemu określamy głównie

na podstawie zewnętrznych objawów istnienia tego systemu. Z drugiej strony, jest też oczywiste, że widok otaczającego nas wycinka rzeczywistości zależy od jej struktury i sposobu funkcjonowania (zachowania się).

Trochę wbrew temu, co zostało powiedziane, należy zauważyć, że są to de facto dwa różne sposoby patrzenia na krajobraz. W ramach nauk geograficznych i biologicznych definicja systemu krajobrazowego sformułowana jest od dość dawna w sposób sformalizowany. Krajobraz jest rozumiany jako całość złożona z powiązanych wzajemnie i wzajemnie na siebie oddziaływujących komponentów. Całość ta ma strukturę hierarchiczną. Krajobraz składa się zatem z mniejszych części odpowiadających systemom niższego porządku, a pod względem taksonomicznym jest jednostką wysoko usytuowaną w typologicznym systemie podziału przestrzeni. Ponadto, według większości autorów, krajobraz powinien być jednostką dużą w sensie przestrzennym. Krajobraz w ujęciu systemowym charakteryzuje również prawidłowość zmienności stanowiącej efekt cyklicznych zmian dostawy energii i materii oraz procesów ewolucji.

Nazwy systemu krajobrazowego są często formułowane z uwzględnieniem jego dominujące cechy, na przykład sposobu użytkowania terenu: krajobraz leśny, rolniczy, zurbanizowany. Jest to naturalnie poprawne, pod warunkiem jednak, że krajobraz jest rozumiany jako system, a więc, że nazwie krajobraz leśny przypisywany jest nie tylko fakt pokrycia pewnej powierzchni przez określony drzewostan, ale także takie cechy jak położenie w stosunku do elementów rzeźby, rodzaj gleb, głębokość i charakter wód, charakter topoklimatu i w konsekwencji zróżnicowanie siedliskowe warunkujące potencjalny typ zbiorowiska leśnego.

Krajobraz w rozumieniu architektury krajobrazu jest definiowany jako widok środowiska geograficznego. Zasięg tego widoku w najbardziej podstawowy sposób determinuje wyniesienie punktu widokowego (obserwacyjnego) oraz bariery ograniczające widok (formy ukształtowania powierzchni terenu, ściana lasu, zwarta zabudowa), a także poziomy zasięg widoku (linia horyzontu) zależny m.in. od przejrzystości powietrza. Stąd istnieje rozpowszechniona metoda analizy jakości widoku w ramach tzw. „stożków widokowych” o rozległości kątowej około 60° czyli szerokości widoku człowieka bez zmiany jego pozycji. Należy w tym miejscu zauważyć, że systemy przyrodnicze nie stanowią dobrych jednostek odniesienia w ocenie atrakcyjności widoku. Brakuje tutaj możliwości uwzględnienia przede wszystkim elementów ograniczających zasięg widoku. Pojawia się też pytanie o pozycję obserwatora. Czasem zakładamy, że znajduje się on w środku (geometrycznym środku) jednostki krajobrazowej. Jest to jednak daleko idące uproszczenie. Prawie nigdy z punktu centralnego nie roztacza się pełny widok na całą jednostkę krajobrazową. Każdy system przyrodniczy może być charakteryzowany przez różne widoki, uzależnione od punktu, w którym znajduje się obserwator.

W fizjonomycznym podejściu do krajobrazu pomijane są elementy niedostępne bezpośrednio obserwacji. Chodzi nie tylko o te fragmenty jednostki krajobrazowej, które dla obserwatora usytuowanego w konkretnym punkcie są niewidoczne (na przykład zasłonięte przez zabudowę), ale przede wszystkim o takie elementy systemu krajobrazowego, jak głębina budowa geologiczna, gleby, wody podziemne. Oceniający widok koncentruje się tylko na wybranych składowych krajobrazu: rzeźbie oraz pokryciu terenu (naturalnym i antropogenicznym) obejmującym występowanie powierzchniowych obiektów hydrologicznych. Fizjonomiczne rozumienie krajobrazu jest zatem płytsze i ogranicza się tylko do niektórych jego elementów. Krajobraz w tym znaczeniu nie ma określonej rangi taksonomicznej. Cechuje go również zmienność wynikająca nie tylko z sezonowych zmian świata przyrody, ale też powodowaną zmianami chwilowymi i przypadkowymi. Inaczej niż zwykle wyglądają ulice miast polskich w dzień święta Bożego Ciała, inaczej wygląda krajobraz rolniczy przed żniwami, i inaczej po zwiezieniu plonów z pola.

Z drugiej strony należy podkreślić, że wpływ fizjonomii krajobrazu na zachowanie człowieka stanowi o wadze badań nad postrzeganiem krajobrazu i nad oceną jego atrakcyjności (piękna), która w znacznej mierze stanowi funkcję zróżnicowania i zmienności widoku.

Podejście fizjonomiczne jest bliskie potocznemu rozumieniu dyskutowanego terminu. W codziennym języku używamy takich określeń, jak krajobraz wiejski i miejski, letni i zimowy, wreszcie ładny lub brzydki i rozumiemy w ten sposób zewnętrzny widok otaczającej nas rzeczywistości. Nie zastanawiamy się wtedy nad strukturą czy funkcjonowaniem krajobrazu, zazwyczaj nie analizujemy też dlaczego wydaje się on nam ładny lub brzydki. Ostatnio przyjmuje się również naganny zwyczaj stosowania terminu krajobraz bez głębszego uzasadnienia, w celu zastąpienia takich określeń, jak teren, powierzchnia, przestrzeń. Klasycznym przykładem powyższego są krajobrazy wyborcze (rejony grupujące wyborców o zbliżonych preferencjach). Z pewnością lepiej jest

w takim przypadku powiedzieć rejon czy teren. Gdy, przykładowo, zajmujemy się strukturą użytkowania ziemi, lepiej jest używać określenia tereny leśne, rolne czy łąkowe niż stosować termin krajobraz.

Warto też zauważyć, iż przypisywana krajobrazowi ranga taksonomiczna i rozległość przestrzenna stawiają pod znakiem zapytania takie określenia, jak krajobraz fortów, kapliczek czy oczek wodnych, chyba że wymienione obiekty występują w dużej liczbie egzemplarzy i stanowią o charakterze terenu.

Jak z powyższej dyskusji wynika, w języku nauki funkcjonują dwa sposoby rozumienia terminu krajobraz – jako system krajobrazowy i jako widok otaczającej nas rzeczywistości. Tak zresztą pisaliśmy w 1983 r. wspólnie z J. Kondrackim, w artykule poświęconym terminologii kompleksowej geografii fizycznej. Sposób rozumienia krajobrazu powinien być zatem przez poszczególnych autorów określany, tym bardziej że często nie wynika to automatycznie z kontekstu. Takie określenia, jak krajobraz wiejski, miejski, przemysłowy, zimowy, letni, jeziorny czy pagórkowaty mogą być używane w obu znaczeniach. Jest też zrozumiałe, że obok nich można umieścić krajobrazy rekreacyjne i turystyczne.

Jeśli sięgniemy do definicji rekreacji i turystyki według W. Kruczka i M. Miki (2008), to drogą analogii możemy określić znaczenie terminu krajobraz rekreacyjny i turystyczny. W pierwszym przypadku jest to system przyrodniczy lub przyrodniczo-antropogeniczny, a także system całkowicie stworzony przez człowieka, który spełnia lub może spełniać funkcję regeneracji sił fizycznych i psychicznych człowieka. Jest to określenie szerokie i bardzo pojemne. Jest ono bliskie, a często tożsame z popularnym w przeszłości terminem terytorialny system rekreacyjny.

Koncepcja systemów terytorialno-produkcyjnych pojawiła się w końcu lat 60. ubiegłego wieku w b. Związku Radzieckim i wynikała z zastosowania w analizie przestrzennej założeń ogólnej teorii systemów. Celem prowadzonych prac miała być regulacja i przekształcenia środowiska przyrodniczego służące działalności człowieka. Prace miały charakter interdyscyplinarny i prowadzone były w ramach subdyscypliny geograficznej nazywanej geografią konstruktywną. Termin terytorialny system rekreacyjny (TSR) pojawił się w 1971 roku w publikacji W.S. Priebrażenskigo i J.A. Wiedienina, a zasady wyróżniania takich systemów uściślone zostały w roku następnym w pracy W.S. Priebrażenskigo, I.W. Zorina oraz J.A. Wiedienina. Zdaniem wymienionych autorów na przestrzenną organizację turystyki i wypoczynku składają się następujące podsystemy (porównaj A. Kowalczyk 2000):

- uczestnicy wypoczynku,
- walory przyrodnicze i antropogeniczne,
- infrastruktura techniczna,
- obsługa ruchu turystycznego,
- instytucja zarządzająca danym systemem.

Koncepcja ta zyskała pewną popularność w Polsce, a do ważniejszych dokonań w tej dziedzinie należy opracowanie A. Krzymowskiej-Kostrowickiej zatytułowane „Terytorialny system rekreacyjny. Analiza struktury i charakteru powiązań” opublikowane w serii Prace Geograficzne IGIPIZ PAN w 1980 roku. Autorka zakłada, że struktura takiego systemu może być opisana przez analizę oddziaływań zachodzących między elementami tworzącymi system, a skutki funkcjonowania systemu charakteryzują relacje pomiędzy zmiennymi niezależnymi od systemu wpływającymi na jego działalność (wejście), a zmiennymi stanowiącymi efekt funkcjonowania systemu (wyjście). Przedstawione założenia autorka zweryfikowała, analizując strukturę i funkcjonowanie TSR Wigry. Podsumowanie jej rozważań stanowi macierz obejmująca 100 zmiennych dotyczących zarówno uwarunkowań zewnętrznych systemu, jaki jego wewnętrznej struktury.

System rekreacyjny jest zwykle rozumiany jako pojęcie indywidualne czyli system regionalny, a nie jako powtarzający się w przestrzeni typ krajobrazu. W tym znaczeniu używa go m.in. M. Przewoźniak (1993) omawiając specyfikę TSR strefy nadmorskiej w Polsce czy J. Czochański (1999), pisząc o regionalnym systemie rekreacyjnym Tatr.

Krajobraz turystyczny natomiast, stanowiący pojęcie podporządkowane, może być określony bardziej jednoznacznie jako system przyrodniczy lub przyrodniczo-antropogeniczny, który wzbudza lub może potencjalnie wzbudzać czasowe przemieszczenia ludności poza miejsce stałego zamieszkania. Zgodnie z tym, co zostało powiedziane, krajobraz turystyczny to krajobraz cechujący się potencjałem (nie koniecznie wykorzystanym) do pełnienia funkcji turystycznej lub system, który wśród pełnionych funkcji wyróżnia dominanta lub przynajmniej znaczący udział funkcji turystycznej.

Delimitacja krajobrazów turystycznych oraz analiza ich struktury i funkcjonowania stanowią jeden z podstawowych kierunków badań nad turystyką. Turystyka jest tu traktowana jako zjawisko przestrzenne, a w polu zainteresowania omawianego kierunku badań mieści się również przystosowywanie przestrzeni i jej zagospodarowanie (rozwój bazy turystycznej) w celu realizacji potrzeb turystów (porównaj W. Kurek i M. Mika 2008).

Nieco inaczej sprawę tę widzi A. Krzymowska-Kostrowicka, która w pracy z 1999 roku proponuje termin krajobraz turystyczno-rekreacyjny. Rozumie go w dwojaki sposób, raz jako fizjonomię środowiska geograficznego (podejście przyrodnicze) i dwa, jako subiektywny świat wartości postrzegany zgodnie z określonym modelem kultury (podejście psychologiczne). Uważa, że oba podejścia są równocenne w badaniu ruchu turystycznego. Krajobraz turystyczno-rekreacyjny, zdaniem cytowanej autorki, to obszar przyrodniczy lub zurbanizowany, w którym turystyka stanowi, przynajmniej okresowo, funkcję dominującą. Nie jest natomiast właściwe określanie mianem krajobrazu turystyczno-rekreacyjnego takich obiektów, jak Puszcza Białowieska, w granicach której dominuje funkcja ochrony przyrody i gospodarki leśnej lub wieś agroturystyczna z dominującą funkcją rolniczą.

Zagadnieniom krajobrazów rekreacyjnych i turystycznych poświęcony jest podręcznik C. Aitchison, N.E. Macleod S.J. Shaw (2001). Autorzy są zdania, że w badaniach wymienionych krajobrazów istnieją cztery podstawowe fazy. Pierwszą stanowi kartowanie krajobrazów prowadzone w nawiązaniu do podstawowych form użytkowania ziemi, drugą analiza ich przestrzennego rozmieszczenia (pattern), trzecią ocena właściwości krajobrazów ze szczególnym zwróceniem uwagi na ich wartości widokowe (scenery) i ostanią typologia krajobrazów. Krajobrazy rekreacyjne w sensie tworu działalności ludzkiej pojawiają się w opracowaniu K.R. Jones i J. Willis poświęconym kompozycji parków (2005). Autorzy traktują parki jako produkt społeczeństwa pomijając prawie całkowicie ich aspekty przyrodnicze.

Reasumując – zastosowanie podejścia systemowo-krajobrazowego w badaniach nad rekreacją i turystyką powinno sprzyjać ich pogłębieniu i przyczynić się do wzrostu ich interdyscyplinarności. Specyfika badań polega na analizie relacji pomiędzy czynnikami tworzącymi krajobraz oraz elementami warunkującymi jego funkcjonowanie. Pozwala to na wyodrębnienie dominujących łańcuchów związków w poszczególnych krajobrazach i ich typach oraz na formułowanie prognoz zmian przy określonych założeniach. Trudno jest też przecenić znaczenie takich studiów dla zarządzania systemami rekreacyjnymi i turystycznymi.

Literatura

- Aitchison C, Macleod N. E., Shaw S. J., 2001. *Leisure and Tourism Landscapes*. Routledge.
- Czochoński J., 1999. Regionalny system rekreacyjny Tatr. In: M. Pietrzak (ed.), *Geoekologiczne podstawy badania i planowania krajobrazu rekreacyjnego*. Problemy Ekologii Krajobrazu t. V, Poznań.
- Jones K. R., Willis J., 2005. *The inventory of the Park: Recreational Landscapes from the Garden of Eden to Disney's Magic Kingdom*. John Wiley & Sons.
- Kowalczyk A., 2000. *Geografia turystyki*. Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- Krzybowska-Kostrowicka A., 1980. Terytorialny system rekreacyjny. Analiza struktury i charakteru powiązań. *Prace Geograficzne IGiPZ PAN nr 138*.
- Krzybowska-Kostrowicka A., 1999. Kulturowe uwarunkowania oceny i waloryzacji krajobrazów turystyczno-rekreacyjnych. In: M. Pietrzak (ed.), *Geoekologiczne podstawy badania i planowania krajobrazu rekreacyjnego*, *Problemy Ekologii Krajobrazu t. V*, Poznań.
- Kurek W., Mika M., 2008. Turystyka jako przedmiot badań naukowych. In: W. Kurek (ed.), *Turystyka*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa.
- Prieobrażenskij W.S., Wiedienin J.A., 1971. *Geografia i oddych*. Izd. Znanie, Moskwa.
- Prieobrażenskij W.S., Zorin I.W., Wiedienin J.A., 1972. *Geograficzeskije aspekty konstruirowanija nowych tipow riekreacyonnych sistiem*. Izw. AN SSSR, Ser. Geogr. Nr 1.
- Przeżoźniak M., 1993. Specyfika TSR strefy nadmorskiej w Polsce. In: M. Pietrzak (ed.), *Ekologia krajobrazu w badaniach terytorialnych systemów rekreacyjnych*, Poznań.